

GRÓH GÁSPÁR

*Jegyzetek egy „váratlan tünemény” margóján**Németh László 1956 forradalmáról*

tehetetlen könyv Németh László 1956 forradalmáról most megjelent kötete, ráadásul el is olvasható egy szuszra. Rövidségében is sokat mondó, a maga rejtett kapcsolataival az életmű teljes összefüggésrendszerét előhívja, sokkal többet mond, mint amit ígér. Nem azért, mert új tényekkel, összefüggésekkel szolgál a forradalomról, vagy megváltoztatja a szerzőről más írásai nyomán kialakítható képet. Mégis, annak ellenére (sőt talán éppen amiatt!), hogy Németh László egy különös véletlen folytán kimaradt a forradalom első hetének alapvetően fontos eseményeiből, mindenen előtt október 23. katarzisából, gondolkodásmódjával, azonosulásával és aggodalmaival új szempontokat kínál az '56 előtti és utáni magyar történelemről alkotott közkeletű, kevés pólusú, árnyalatok nélküliségében torzuló képhez.

Am akár ettől függetlenül is leszögezhető: a XX. századi magyar művelődéstörténet egyik legegységesebb szelleme szól kora és nemzete történelmének egyik legjelentősebb eseményéről. Ez pedig önmagában, minden más tényezőtől függetlenül is kivételesen fontossá teszi a most közreadott, könyvben ilyenformán először megjelent írásokat (amelyek közül a legismertebb az *Irodalmi Újság* november 2-ai, legendás számában közreadott, többnyire félreértelmezett, összefüggéseiből kiragadott *Emelkedő nemzet*). E kötetben együtt vannak azok a szövegek, amelyeket Németh Lászlóból 1956 forradalma hívott elő.

A gyűjtemény legfontosabb darabjai fél évszázados késéssel kerülnek olvasóik elé. Ennyi idő elteltével többnyire már dokumentummá válnak a sorsot alakítani akaró gondolatok, nincs meg az az esélyük, hogy úgy hassanak, úgy épüljenek a történelem folyamatába, ahogyan azt alkotójuk óhajtotta, és ezek az írásai érdemelték volna. Ahhoz azonban soha nincs késő, hogy a történelmi gondolkodást alakítsák, az emlékezés folyamatát befolyásolják. Németh kivételes szellemi és erkölcsi sugárzása, a XX. századi magyar eszméletörténetben különleges szerepet betöltő gondolatainak az alkotói életútban és a személyiségben rejlő aranyfedezete azonban ma is aktuálisá teszi e „palackposta” első pillantásra sorsában késve elének kerülő üzenetét.

Németh 1956-os művei közül csak az *Emelkedő nemzet* mondható közismertnek, a forradalom napjaiban megjelent két további cikkéről inkább csak a szakma tud, míg a *Magam helyett* önreflexióra épülő esszéfüzérének ide vágó fejezete és *A magyar forradalomról* címet viselő összefoglalás évtizedeken át a hagyatékban rejtőzött. Utóbbiban szögezi le: „A magyar forradalom egyike azoknak az eseményeknek, amelyek megváltoztatják megállapodottnak hitt fogalmainkat – s új, mélyebb értelmet adnak az annyiszor értelmezetteknek.”

A szövegek nagyjából egy történelmi időben születtek (a *Magam helyett* 1959-ben írt fejezete lényegében az 1956 novemberében született áttekintés anyagát idézi). Gondolatiságuk, szövegük átfedései egy tömbből faragottságuk bizonyítékai, ugyanakkor mindaz, ami a forradalom lázrohama után következett, eleve megakadályozta, hogy véglegesre csiszolásukra és a történetek távlatától átfogóbbá vált bővítésükre is sor kerüljön. Az írói álláspont egysége nem csak abban mutatkozik, hogy állításai, felvetései közt érdemi eltérések nincsenek, inkább csak a megjelenés pillanata és helye, illetve a meg nem jelenés tudata befolyásolta üzeneteiket, árnyalataikat. De mindez csak világosabbá és egyértelműbbé teszi a bennük megfogalmazott gondolatokat – amelyek nem egyszerűen a pillanat szülöttei, hanem az életmű egészének rendszerébe illeszkednek.

Az önmagáért helytálló könyvecske anyagának értelmezésében sokat segít az életmű ismerete. Az '56-os Németh László megértéséhez jó tudni, hogy az író sokévi megpróbáltatás, hányódás, megaláztatás, elszigeteltség, betegség után éppen visszatérőben volt a szellemi életbe – maga a szellemi élet is éppen hogy újra kezdődött 1956 tavaszán. Ez tette lehetővé Németh *Galileijének* bemutatóját, melyet követően az író a szigligeti Alkotóházba utazott, így a forradalom kirobbanásának sorsdöntő óráit, első napjait az események középpontját jelentő Budapesttől távol élte meg.

Alighanem szerencséjére és talán nem egészen véletlenül. „Éjszakai rosszullétem után Ella bement az Irodalmi Alaphoz, és beutaltatott – hogy minél messzebb legyek az itteni dolgoktól – Szigligetre” – írja a *Magam helyett* egy korábbi fejezetében. Ez még nem a forradalom ideje: 1955 eleje, éppen a *Galilei* körüli első nagy izgalmaké. A mű bemutatóját tehát Szigliget keretezte, szinte bizonyosan a feleség gondoskodása folytán (az írónak aligha jutott eszébe, hogy éppen a premiért követő napoktól kérjen magának némi kimaradást Budapestről). E napok izgalmi romló hipertóniájára súlyosan hathattak volna – ha nem menekül a feszültség elől az Alkotóház nyugalmas légkörébe, új munkákhoz. Így akkor érkezett vissza Budapestre, amikor a forradalom konszolidálódni, győzni látszott, amikor néhány napig a jövő alakítása volt a fő kérdés.

Németh számára a szigligeti hét eseményei jelentették magát a forradalmat. Szögezzük le rögtön: ezzel nemcsak döntő eseményekről maradt le, hanem társadalmi kulcsélményekből is kimaradt. Nem élhette át a forradalom katarzisát és boldogságát, nem lehetett részese annak a csodának, amit a társadalom az önmagával való azonosságának a helyreállítása váltott ki. Ráadásul amit látott és tapasztalt, azt nem a maga természetes közegében élte át: az Alkotóház zárt közegében a régi rezsim egymást és őt is figyelő emberei között az előző korszak kényszerű óvatosságával kellett fogadnia a forradalomról érkező híreket. Jószerevel csak a parkban, a debreceni Kiss Tamással beszélhetett nyíltan érzéseiről, latolgathatta, mit jelentenek a rádióból kapott töredékes és zaklatott hírek. Ami eljutott hozzá, az inkább öszszezavarta, mint eligazította. Igazán hiteles, átfogó tájékozódási lehetősége nem volt – ha csak nem értelmezzük úgy ezt a helyzetet, hogy szemben a forradalom részeseinek hitével, éppen ez a bizonytalanság, áttekinthetlenség volt e napok leghitelesebb tárgyi valósága...

A Rákosi-rendszerben, de még inkább a már azt megelőzően elszenvedett meghurcolások, megaláztatások, a műfordítói gályapad gyötrelmei, a Bibó Istvánnal való elmélyült kapcsolatában sokat formálódott világpolitikai látásmódja, és, ahogyan ő maga mondta, alkati pesszimizmusa eleve visszafogta a forradalom győzelmébe vetett bizakodását. Biztos, hogy ha Budapesten éli meg október 23-át, kevesebb aggodalommal és több reménnyel éli meg ezt a 11 napot. De nemcsak a budapesti élmények hiánya formálta gondolatait. Szigligeten megérezte, hogy a forradalom nemcsak valamiért, hanem valami ellen robbant ki, hogy a teljes nemzeti egység csak a felülkerekedők jogos győzelmi mámorában létezhetett. Németh László – akaratán kívül – megtapasztalta, hogy a megelőző évek vezetői, működtetői, kedvezményezettjei bizony vesztesek: a leglázasabb napokban azokkal került egy közegbe, akik ellenében a forradalom kitört. A szigligeti Alkotóházban (a szabályt erősítő kivételekkel) azok részesültek kivételes ellátásban, akiktől a rendszer a maga kultúrpolitikájának szolgálatát várta. A helybéliek az Alkotóház lakóit egészében véve a bűnös rendszer részeseinek, támogatóinak tekintették: távolabb voltak tőlük, mint az egykori tulajdonos gróf Esterházy családtól. Németh László az Alkotóházban azokkal került egy közegbe, akik az adott helyen és helyzetben magát a rendszert jelképezték. Nem ismerte igazán a helyi körülményeket: komolyan fölrémlett benne az az eshetőség, hogy esetleg ő maga is a megtorlás és/vagy boszszú áldozatául esik. Ez a szorongás fogékonyabbá tette a „vesztesek” fenyegetettségérzésére, a velük való együttérzésre, noha semmi oka nem volt arra, hogy szolidáris legyen velük: maga is a kommunista rendszer valóságos áldozata és virtuális ellenfele volt. Együttérzését

nem is a politikum, hanem moralitása indokolta, és ennek jegyében születtek meg forradalmi írásainak a bosszúállás démonától óvó intelmei.

Ám közvetlen helyzetétől függetlenül is különös pillanatban érte az „országnyi benzineskanna” robbanása. Ahogy már esett erről szó, 1956. október 20-án mutatták be a *Galileit* – óriási sikerrel. A bemutatás tényében és a darab fogadtatásában az író pályája „legnagyobb diadalát” látta. Úgy tűnik, nemcsak egyetlen sikernek: egész élete, életműve elismeréseként, sorsa jóvátételeként fogadta, és ennek megfelelően vont le következtetéseket az ország és a nemzet állapotáról. Ami a megelőző évtized megpróbáltatásai után azt jelentette, hogy lelke mélyén ismét fellobbant a remény, hogy a magyarság szellemi és erkölcsi értelemben megtért – hozzá.

A bemutatónak vagy másfél évnyi előzményei voltak. Nemcsak a darab dramaturgiai szempontokon túlmutató igazítgatása, hanem az 1955-tel sűrűsödő események, a háromórás beszélgetés a hatalmát visszazserző Rákosival, majd 1956-ban a moszkvai 20. kongresszus Hruscsov gyorsan ismertté vált titkos beszédével, az annak nyomán rohamossá váló erjedés, a Petőfi-körösök rendezvényei és az azokról terjedő hírek, az Írószövetség vezetőségébe választása, a Rajk-temetés: egyáltalán, a forradalom előtti fél év önmagában is csodaszámba menő pezsdülése. Vagyis a *Galilei* bemutatóját megelőző feszültség, a társadalmi-politikai folyamatok izgalmi, majd a kirobbanó siker – egyidejűleg a Lengyelországból és az egyetemisták rokonszenv-megmozdulásának terveiről jövő hírekkel alaposan túlfeszítették idegeit. Mégis, másokkal együtt joggal hihette, hogy a dolgok végre egyenesbe kerültek. Nemcsak szorongásra való hajlama, hanem ez a lassan fölépült reménykedés is kérdezte vele a kirobbant harcokkal kapcsolatosan: „Mibe vitték bele a pesti Petőfi-körösök az országot, éppen most, amikor a sztálini jégtömbök oly biztatónan olvadoztak?”

A kérdésben ott van a hosszú elszigeteltség lenyomata, a mindig mozgalom szervezésére vágyó, magát a tanítványok körében igazán megtaláló „kovász-ember” rejtett keserősége és a moralista erkölcsi igényessége is. Abból, ahogy a kérdést fölteszi, kitűnik: „a Petőfi-körösök” számára idegen csoportosulás, amelyhez olyanok is tartoztak, akik korábban a kommunista hatalom mellett ágáltak hasonló vehemenciával, mint az idők változásával annak bűnei ellen. Ezek éppoly távol vannak tőle, mint a társadalomnak az a mélyvilága, amelynek feszültsége az elkeseredettség és a szabadságvágy kritikus tömegének elérésekor elemi erővel robbant. Németh nem számolt azzal, hogy mennyi indulat, milyen feszültség gyűlt föl a lefojtott társadalomban a terror éveiben: „Magyarországon ilyesmi nem fordulhat elő, mondtuk még poznańi események után is. Nem, mert a magyarok kevesebbet szenvedtek, hanem mert gyávábbnak, vagy ha úgy tetszik, megfontoltabbnak tartottam őket” – írta a forradalmat megelőző érzéseiről.

Reménykedés és aggodalom keveredik lelki hangoltságában, amit látva utólag is igazoló-dik Ella asszony bölcsessége, aki jónak látta Szigligetre, az akkori közlekedési viszonyok közt isten háta mögötti elzártságba internálni férjét. A forradalom kirobbanására aligha gondolhatott, de arra igen, hogy a színházi bemutató nyomán ismét ellenfelei és hívei harcának frontvonalába kerülhet – amitől mindenképpen célszerűnek látta megkímélni. A *Galilei* keltette viharzásnál azonban súlyosabb tűzpárbaj kezdődött pár nap múlva, miközben Németh László Szigligeten már-már valószínűtlen helyzetbe került. A barátinak nem mondható öszszetételű, egymást alapvetően a kort jellemző bizalmatlansággal meरेgető társaság a maga mesterségesen kialakított közegében értesült a forradalom kirobbanásának, eseményeinek híreiről. Ezekből azonban nem mérhette föl, hogy valójában mi történik. Végeredményben az alkotóház külső-belső viszonyai jobban emlékeztettek egy egzisztencialista vagy abszurd dráma nyitó színpadképére, mint a forradalmát élő Magyarország valóságára.

E képlet abszurdítását minden idegsejtjével érezte Németh László is, de tenni ellene nem tudott. Ez az alapélmény messzemenően meghatározta azt, amit a későbbiekben a forradalomban tett, és amit a forradalomról utóbb gondolt, írt: az eseményeket akaratlanul is

a forradalom első hetének szigligeti perspektívájából nézte. Mire Budapestre ért, a forradalom már-már konszolidálódott: túlfeszített pillanatokban korszakokat jelenthetnek napok is. „Forradalmi mámort, lelkesedést nem láttunk sehol – inkább valami elszántság vagy ünneppélyesség volt az arcokon” – írta. De ezt már a forradalom második hetének elején látta! Megjegyzéséből világosan kiderül, hogy lényeges dolgoknak nem volt részese, szemtanúja, amit személyesen tapasztalt, az sokban mást súgott neki, mint amit gondolt és gondolni szeretett volna a forradalomról, annak a magyar és a világtörténelemben betöltött jelentőségéről.

A szigligeti nézőpont mindenekelőtt pesti barátai által nem érzett aggodalmat jelentett. Németh László az Alkotóház ablakán kitekintve nem a forradalom felszabadító erejét élte át, hanem is azt a fenyegetettséget érezte, amit az éppen eltávolítandó hatalom emberei. A helyben a rezsim egyik jelképének tekintett káder-„hizlalda” lakójaként még az is megfordult a fejében, hogy máskülönbön általa is indokoltnak tartott indulatok áldozatává válhat. Nem ismerte környezetét, a helybelieket: „Itt voltunk, egy marék ember, elvágyva a világtól – egy ellenséges érzésű faluban, amelyben főleg prэшázfeltörő csoportok találgatják, hogy az országos eseményeket hogy kéne kihasználniuk. A leírások jutottak eszembe, amelyek a Horea-lázadást túlélő magyarok adtak az ide-oda vándorló, udvarházakat ellenségesen méregető csoportokról. A szigligetieknek nem sokkal lehetett jobb véleményük rólunk, mint a mócoknak a gazdáikról – úgyhogy a tanácsház megrohanása nem is olyan nagy fokozódását kívánta meg a forradalmi hangulatnak” – jellemzi a legfeszültebb napokat. Vagyis helyzete túszerként azoknak a szemével is látta az eseményeket, akik miatt túszer lett. Ezért a későbbiekben nemcsak alaptermészete, hanem személyes tapasztalatai is arra indították, hogy minden lehetséges alkalommal óvja a forradalmat a vérontástól, attól, hogy az önbíráskodás, lincselés szörnyűségével szennyezze be emelkedettségét, ideális célkitűzéseit. (Utóbb ugyan maga is úgy látta: szigligeti aggodalmait eltúlzottak voltak.) De több volt ez, mint a helyzetből fakadó aggodalom: „A legnagyobb gondjuk azonban arra legyen, hogy a nemzet keze fölöslegesen ne véreződjék” – írta. De nem 1956-ban, hanem már 1943-ban, a második szárszói beszédében intette így hallgatóit.

Már ennyiből is sejthető, hogy számára ’56 forradalma több és más is volt, mint magának e forradalomnak a valósága. A robbanás, amelyet a Rákosi-rendszer s az adott pillanatban mindenekelőtt a kommunisták egymás közt vívott hatalmi harcái érleltek napról napra, majd végül alighanem Gerő Ernő ostoba (vagy nagyon is okos...) provokációja váltott ki, a rendszert jelképező hatalmi klikk uralmának és az azt biztosító szovjet megszállásnak akart véget vetni. Németh László, és sokan személyes- és elvbarátai közül, mégsem csak az anti-totalitárius felkelést látták a harcokban.

Az aktuális helyzeten túl Németh László ifjúkori álmát és a két háború között meggyőződéssé érett elképzeléseit érezte megvalósulni. Azt az „elsikkasztott” magyar forradalmat, aminek a XX. század elején, de legkésőbb 1918–1919-ben meg kellett volna történnie (és amelynek jelzőjét önkéntelenül, de aligha véletlenül Szabó Dezsőtől kölcsönözte). És amely helyett egy Habsburgok nélküli Habsburg-restaurációt látott a két háború közti rendszerben. 1956 forradalmának a nemzet történelmébe illeszkedő és saját, személyes üdvtörténetével összefüggő tartalmát következetesen ebben az összefüggésben, vagyis a nemzet XX. században esedékes forradalmának távlatában vizsgálta, és ennek rendje szerint akart résztvevője lenni. E történelmi felelősség jegyében úgy ragadja ki magát a hirtelen támadt szabadság mámorából, hogy még bele sem merült. Visszatekintve úgy látja, hogy a szigligeti lefojtottságból kiszabadulva, Sajkodon, ő is átesett „azon a rohamon, amelyen ezekben a napokban annyi magyar ember: hogy a vágy lehetőségként erőszakolta rá az ítélerőmre káprázatát.” Vagyis 1959-ben, a történetből ki- vagy abba belebeszélve rögzíti: az indulás kétségeivel szemben átmenetileg ő is elhitte, hogy a forradalom győzelmesen végigvihető. Ezt a hitét néhány évvel később, keserűen káprázatnak nevezi, egy olyan írásban, melynek meghatározó

anyaga még a forradalom őszén, de már annak elfojtása után született – hiszen a *Magam helyett* szövegének nagy része már ott van *A magyar forradalomról*ban.

Nézzük tehát először Németh László 1956-os forradalomról alkotott képének meghatározó vonásait.

Talán nekünk ma nem ez a legfontosabb, de számára akkor mégis különleges jelentősége volt: a forradalom tisztaságát bemocskoló vérontás, a megkínzói ellen forduló, megbántott nép bosszúja miatti aggodalomnak. Ezt a motívum ott van majd mindegyik '56-os írásában. „Ha a bosszúvágnak ezek a prérítüzei összefolynak... Különösen súlyos következmény lett volna, ha a megtorlás a pogrom színét ölti” – aggodalmaskodik, ám itt sem árt figyelni arra, hogy a bosszúvágy kifejezés fogalomköre a következő mondatban mint megtorlás tér vissza. Az *Emelkedő nemzet*ben is a vérontástól óvja a forradalmárokat, a forradalomról született összefoglalásában az uralkodó visszafogottság dacára előfordult kivételes esetekről mint tragikus, de végső fokon érthető és elszigetelt jelenségekről ír. Kiemeli, hogy mértékük össze sem vehető azokkal a sérelmekkel, amelyeket a magyar nép elszenvedett. Ahogyan írja: „a magyar forradalomnak ez volt tán a legnagyobb meglepetése – sokkal nagylelkűbb volt, mint bárki remélhette volna”. Ezt a nagylelkűséget szeretné az elkövetkező idők gyakorlatának alapjává tenni. „Olyan módszerekkel álltunk szemben, amelyekre a magyarság tapasztalatainál fogva nem volt felkészülve. Akiket ez a módszer jellemükben felőrölt, vagy hibás lépésekre kényszerített, inkább szánni valók, s amennyiben értékeik vannak, azt szeretnénk a nemzeti munkának megmenteni” – írja a *Pártok és egység*ben.

Ez a szándék szervesen illeszkedik személyes történetfilozófiájába. Ebben az erőszakmentesség erkölce alapvető elvárás, olyannyira meghatározó, hogy első megfogalmazása már az *Emberi színjáték*ban megjelenik. Hogy ezt az eszmét Gandhitól kölcsönzi, vagy talán a maga elvont ideálját látja megtestesülni benne – egyre megy. Lényege, hogy a történelemformáló hősnek erkölcsi igazával kell a vad történelmi és politikai erők fölé emelkedni. (Jellemző, hogy név nélkül ugyan, de Gandhi példáját idézi a kádári restaurációval való szembenállás idején követendő magatartással kapcsolatosan a Tamási Áronnak írt levélben is.) Németh történelemképében és antropológiájában az ideál a krisztusi ember, amely sokféle változatban bukkan elő, hívják akár Gandhinak vagy Boda Zoltánnak. (Utóbbi története egyes motívumaiban is kapcsolódik Jézus passiójához, de lelki-eszmei értelemben ezt a szellemiséget idézi Kertész Ágnes alakja is. Hogy ez a gondolatiság milyen fontos volt Németh Lászlónak, azt megvalósulatlanságában jelzi tervezett Jézus-regénye is.)

A bármiféle forradalomhoz való viszonyban meghatározó elem, hogy annak végső célja a társadalom megváltása, és történései csak akkor igazolhatók, ha a végső metafizikai cél felé mutatnak. Egy ilyen forradalomban Németh a maga életének fölládozását elfogadható árnak tartja.

Az 1956 őszén született Németh-írások közül megjelenésének időpontja és helye okán is az *Emelkedő nemzet* vált a legismertebbé, noha Németh nem ezt tartotta a legerőteljesebbnek. Egyebek közt ebben is az erőszakmentesség parancsa a meghatározó gondolat, de ennél jóval többet üzen. Meglehet, valóban nem „fő mű” – de mégis az életmű egyik csomópontja. Lázás napok feszültségét tükrözi, miközben szövegszerűen is túlmutat születésének pillanatain. Egy gondolat erejéig már utaltam arra, hogy milyen meghökkentően közel áll a második szárszói beszédhez, olyannyira, hogy akár annak aktualizált változatát láthatjuk benne. (A két szöveg összehasonlító elemzése bizonyítással megérdemelne egy tanulmányt.) Mindkettőnek fontos eleme az a történelmi áttekintés, amelyben elválik egymástól a társadalom (a nemzet) és az állam (az aktuális rendszer) útja. Az *Emelkedő nemzet*ben még határozottabb a különválás: a társadalom, a nemzet képes a pillanatnyi politikai berendezkedéstől függetlenül vagy akár annak ellenére is működni, „emelkedni” – leszámítva a kivételes időket (és persze az olyan totális rendszereket, amilyen a Rákosi-éra is volt). E tapasztalat okán az író

némiképp rehabilitálja a változatlanul mélyen elítélt, általában Horthy névvel jelölt időszakot. Akkor a „magyar, a rend ellenére, amelybe beleszorították, emelkedő nemzet” volt – írta. Úgy látta, hogy egy torz berendezkedés ellenére művészetben, gazdaságban kialakulhatott a magyar szellem második aranykora. (Az első, természetesen, a reformkor volt.) Ezt tette tönkre Jalta – ahogyan azt a forradalomról írt összefoglalásban fogalmazta meg.

Am az egykori gazdasági és a szellemi emelkedést nem követte az erkölcs – állította ebben az írásában, igazságkereső szenvedélyében talán túlozva is (a német megszállás idejének feljelentéseit illetően). Az erkölcs emelkedéséhez (amit a forradalom bizonyított) a Rákosi-rendszer kellett (olyan szerepben, mint Ady szerint Mohács...): a kommunista rendszer gyötrelmei megneumesítették a nemzetet. Ez az erkölcsi emelkedés mutatkozott meg a forradalom csodájában, tisztaságában. Ahogy az író fogalmaz: „a Rákosi-rendszer nemcsak nyomta, bizonyos értelemben nevelte is a nemzetet”.

Ez a nevelés a rendszer visszahatása, akaratlan nevelődés volt, és nemcsak a hatalom megerősítését célzó, a társadalmat tudatosan gyöttrő politika útján valósult meg. Németh László meggyőződése, hogy a kommunisták örült rendszerében sok racionális, tárgyi minőségében előre mutató elem is volt, amit forradalma eredményeként a nemzet a maga javára használhat. Ezért a forradalommal kapcsolatos nézeteinek különösen fontos része az, ahogyan *saját* szocializmusképe jegyében értelmezi. Kiemeli, hogy a forradalom nem magát a szocialista rendszert akarta megdönteni, hanem annak a magyarságra erőltetett, a magyarságtól idegen, doktriner, embertelen, egyént és közösséget a szabadságtól megfosztó, fölöslegesen gonosz formája ellen fordult. „A forradalom egyik nagy meglepetése (amennyire néhány nap alatt ítélni lehetett) sokak számára éppen az volt, hogy mennyire szocialista a nemzet, amely a kommunista rendszert elsöpörtc” – írja. Talán nem fölösleges fölhívni a figyelmet Németh László szóhasználatára: szocializmuson nem azt érti, amit a magát e szóval meghatározó rendszer. Föl kell figyelniük arra is, hogy a forradalomban megdöntött rendszert kommunistának nevezi, annak ellenére, hogy ezt a szót az állampárt következetesen kihagyta megnevezéséből.

A különbségtétel világos. Ezután ugyanúgy nem lehet Németh szocializmus képét összemenni bármiféle „létezett” szocializmussal, ahogyan Bibó Istvánét sem. Azonban egy álmokban és reményekben élő ideális szocializmus eszménye és a magát szocialistának kijelentő rendszer elhárítása nem egyszerű feladat. Németh László úgy látja, hogy a két háború közötti társadalmi berendezkedést nem igazolta a rá következő rezsím embertelensége, bár az a tény, hogy a nemzet „emelkedhetett”, feltétlenül árnyalja a képet. A kommunisták a nemzet akaratát, a történelmi hagyományokat, az emberiség alapvető normáit semmibe vevő hatalom idején minden szörnyűség ellenére is számos olyan dolog jelent meg a társadalom napi gyakorlatában, amely más értékrendbe ágyazva ott volt Németh eszményei között is. Ezek nem mentik a rezsím által elkövetett bűnöket, de úgy gondolta, kár lenne felszámolni azokat csak azért, mert egy embertelen és ostoba rendszer idején valósultak meg. Megőrzésüket olyan fontosnak tartotta, hogy eleve tiltakozott a korábbi berendezkedés restaurációjára irányuló törekvések ellen, meghökkentő határozottsággal utasítva el magát a parlamentarizmust és a polgári demokráciát. Nem derül ki, hogy ebben mennyire az 1944-ben összeomlott berendezkedésnek és mennyire az 1945–1948 közötti idők rendszerének elvetése motiválta, de álláspontja emberileg érthető. Amit az összeomlásig látott, azt társadalmi értelemben tartotta elfogadhatatlannak, míg a koalíció kora a személye elleni hajtóvadászat okán volt elviselhetetlen számára. Ehhez képest, paradox módon, személyes sorsában a Rákosi-éra enyhülést hozott... Elképzelhető, hogy Németh László nemcsak a lázas tempójú napok időhiánya, hanem a maga keserves emlékei miatt sem fogalmazott meg a korábbi rezsimekkel szemben határozottabb alternatívát. Ugyanakkor korábbi elképzeléseikhez jól illeszkedett a munkástanácsok rendszere, amellyel messzemenően rokonszenvezett. Ami pedig az 1945 után már végbement változásokat illeti: egyetértett a nagybirtokrendszer felszámolásával, azzal, hogy a 20–25–40 holdban maximált kisbirtokokon túli birtokokat köztulajdonban kell tar-

tani (értelemszerűen a mellettük megmaradó kisebb termelőegységek az intenzív, minőségi gazdálkodás színterévé válhatnak). Elvetette a kényszerszövetkezeteket, amelynek tagjai elveszítik tulajdonukat, de szorgalmazta a hegyközség-típusú, laza szövetkezési formákat.

Így – aktuálpolitikai összefüggésben – szemben állt a különféle restaurációs törekvésekkel, akármelyik korábbi szakasz visszaállítására irányultak is. Így még az 1948-ig fennálló állapotoknak megfelelő pártrendszer visszatérését is csupán szükséges rossznak tekintette, mert attól tartott, hogy az a korábbi tulajdoni viszonyok felé mutat.

Úgy gondolta, hogy „Magyarország az elmúlt évtizedben elég messze haladt a szocializmus útján, voltaképp szocialista állammá lett. Ezt a helyzetet a régi rend [értsd: a Rákosi-rendszer] lerombolásának vágyában számba nem venni olyan óriási botlás volna, mint a kommunistáké volt, akik a magyar gazdasági élet, főként a mezőgazdaság valóságos állapotát, magasabb fejlettségét számba nem véve oda rombolták, ahol az orosz állt az októberi forradalom előtt, csakhogy a lenini menetrend szerint láthassanak felépítéséhez. Intézkedéseinkben a mostani állapotokból kell kiindulni, eltökélve, hogy ami vívmány vagy kis változtatással vívmánnyá alakítható, azt megtartjuk, s megfelelő irányban továbbfejlesszük” – írta a nagy pártok számára egy közös nyilatkozatot javasolva. Ebben azok leszögezték volna, hogy a továbbiakban is szocialista alapokon kívánnak politizálni. „Van azonban a sokpártrendszernek nagyobb veszélye is, mint a pártok tülekedésének, kicsinyességeinek feltámadása, a meggyűlölt rendszerrel szétépheti azt a szocializmust, amelyről fiatalon álmotdunk, s amelyhez a letűnt rendszer [itt is a Rákosi érára gondol] bűnei között is ragaszkodtunk” – írja. E tervzet közös aláírását a maga elvont normái jegyében bizonyosra vette. Elképzelésében nincs nyoma annak, hogy úgy gondolná: lesznek, akik csak a szovjet beavatkozás veszélyének elhárítása érdekében szükséges taktikai elemnek tekintenek egy ilyen deklarációt.

Ebből az alapállásból következően fogalmazta meg, hogy döntő fontosságúnak tartja: 1956 forradalmából ne legyen „ellenforradalom”, vagyis ne számolja fel azt, ami a szocializmus ideájából a kommunista rendszer keretei között valósult meg, és ne akarja visszahozni az 1945 előtti berendezkedést. Meggyőződése szerint a forradalom dinamikájában ez az akarat nem volt jelen, a magyar társadalom igenis szocializmust akart, abban demokráciát, szabadságot – de olyat, amit a túlzott magántulajdon nem fenyeget. (Ez egyébként Bibó István elképzelése is. A két szocializmus sújtotta „ideálszocialista” bensőséges emberi és szellemi barátságot kötött a Rákosi-korszakban. Mindkettejük ideálja egy olyan szocializmus, amelynek nem volt sok köze ahhoz, ami 1956-ig, majd azután létezett. A Bibó és Németh álmotda szocializmus valami egészen más. Olyasféle sajátosan magyar, harmadik út, amely közelebb áll a szociális piacgazdasághoz, mint a történelemben megvalósult szocialista rendszerek bármelyikéhez, melyek mindegyikéből hiányzott a szabadságjogok védelme, beleértve még a Németh László által mintaként emlegetett titoista Jugoszláviát is.)

Az ellenforradalmi restauráció szándékának megjelenésében Németh a forradalom szocialista jellegének ellenére tényleges, bár leküzdhető kockázatot látott. Közvetve ez az aggodalom is jelzi, hogy úgy látta: korábban Magyarországon forradalmi változások mentek végbe. Nem szólt azonban arról, hogy mikor és mikként – vélhetően a nagybirtokrendszer fölszámolását, a földosztást, a nagyzemek államosítását, a horthysta elit kiszorítását értette ezen – anélkül, hogy a folyamat elemzésében elmélyedt volna. Ezt ismét magyarázhatjuk az idő rövidségével, hiszen mindössze négy napja volt arra, hogy megfogalmazza elképzeléseit, hiszen november 4. után már okafogyottá vált bármiféle ilyen tárgyú fejtegetés. De túl a pillanat alkalmatlanságán, ennek is lehetnek mélyebb okai, hiszen az e változásokat hozó politika (forradalom?) jegyében szenvedett el üldöztetéseket, került periferikus helyzetbe, majd láncolták a fordítói gályapadhoz.

A kötet címadó írása a könyvben először megjelenő, *A magyar forradalomról* című összefoglalás gondolatairól érdemes hosszabban szólni. Ebben a forradalmat, ezt az „előre nem lát-

ható tünemény”-t személyes élményei, történelemfilozófiai rendszere, a nemzet sorsában betöltött helyének fölvázolása egységében vizsgálta. A sorsdöntő napok és hetek után röviddel született összefoglalás sok gondolata máshol is fölbukkan, elsősorban a *Magam helyett* fejezetének szánt, sokban hasonló összefoglalással mutat jelentős átfedéseket. A két írás közül ez született előbb. Így ez az elevenebb, a közvetlenebb – a másik rezignáltabb, de érdemben ugyanazt mondja. Németh László az események közvetlen közelében a vele történetek epikus rögzítésével párhuzamosan a forradalomról alkotott átfogó képét is itt fogalmazta meg. Ebben is úgy látta, hogy a Rákosi-rendszer kegyetlensége nemcsak kiváltotta, hanem a nemzetet fojtogató gyakorlatával elő is készítette a forradalmat. Eközben torz vonásaival együtt – mai kifejezéssel élve – egy modernizációs fordulatot is végrehajtott. Erőszakosan szétépte a társadalmi mobilitást akadályozó rendszer kötelékeit, a változások legfőbb akadályait jelentő struktúrákat vert szét. Miközben alapvető értékeket pusztított el, fontos változások akadályait is eltakarította, olyasmit, amit Németh László is súlyos tehernek tartott (a magyar társadalom kasztosodását, torz, rendies elemeit, a nagybirtokrendszert). Ilyen értelemben a Rákosi-rendszer és az azt elsőprő forradalom együttesen teremtett tiszta lapot. Iszonyú ár volt ez, de ha már ki kellett fizetni, akkor élni is kell az így nyílt lehetőségekkel.

Valahogy így látta egy korábbi forradalmi helyzetben a meggyőződéses pacifista Szabó Dezső is. *Az elsodort faluban* azt írta, hogy a háborúban a történelem meghajszolta a magyart, és az utol fogja érni a korát. Akkor a lövészárkok közös nyomorúsága oldott korábban kikezdetlennek tartott társadalmi korlátokat, kevert össze különböző műveltségű, beidegzettségű, mentalitású embereket, hozta őket közelebb egymáshoz – és ez is az utóbb elsikkasztott forradalom előzményei közé tartozott. A Rákosi-korszak politikája is háborús logika szerint működött: a hatalom szeszélye dobálta össze-vissza az embereket, akik így közelebb kerültek egymáshoz. A közös fenyegetettség, megalázottság, szenvedés hozta létre azt a társadalmi szolidaritást, amit – megint hangsúlyozva, hogy egészen más úton megteremtve – Németh László is oly fontosnak tartott. Saját mozgalmi korszakának, a harmincas évek törekvéseinek igazolását látta abban is, hogy a rendszer „janicsárainak” nevelt fiatal értelmiség szembefordult a rendszerrel: „Ezeknek a darabosabb, de őszintébb fiataloknak azonban választaniuk kellett: vagy hívő párteberek lettek, vagy titkos ellenzék, amely csak a maga óráját várja – a dolgok helyreütésére, kiigazítására. A forradalomban meg is mutatták, kicsodák: a munkásság mellett javarészt ők vívták a harcot.” Mindez nemcsak igazolta, hanem meg is erősítette a nép kollégiumait szorgalmazó Németh László ideáiba vetett hitét, de nem változtatott a forradalom belső erővonalait pontosan érzékelő író gondolkodásának sajátos ambivalenciáján. Egyszerre élt benne egy új, már valódi szocialista modell álma és a megdöntött, szocialistának csak nevezett diktatúra elutasítása. Vagyis elképzeléseinek mai szemmel furcsállható kettőssége nemcsak a sajátosan ellentmondásos sziglieti élmények érzelmi megrázkódtatására, hanem az életmű korábbi szakaszainak elképzeléseire is épült. Végző soron a forradalomban találta meg mindazon törekvéseinek igazolását, amelyek a hagyományosan (tehát nemcsak a szovjet megszállás idején!) a „hódothsági létbe” száműzött nemzet emelkedésének és az ahhoz szükséges népi energiák kibontakoztatásának szolgálatában testesültek meg. Mert ez a forradalom ugyan a Kreml helytartói, a „szovjettől” való függés ellenében robbant ki, de nemcsak jelene, hanem a nemzeti múlt démonjainak elűzését is szolgálta.

Amit tehát Németh a politikáról ír, az nem csupán egy szűkebb időszak szempontjait, hanem a magyar történelem egészével kapcsolatos stratégiai gondolkodását tükrözi. Ebben a képben nagy tömbök és azok által meghatározott szerepek váltak láthatóvá, ezért kockáztatja meg az író azt a kijelentést, hogy bizonyos értelemben Rákosi kora párhuzamba állítható II. Józsefével. Így kapott távlatosabb jelentést Gerő provokatív beszéde, Nagy Imre emberi fölmagasztosulása, ebben az összefüggésben lett a muszkavezető Kádár csöppet sem ártatlan áldozattá, akinek félelemből és hatalomvágyból gyúródott kollaborációja mögött mélyebb tartalmak is lehettek. De túl ezeken a megfontolásokon, minden interpretációnál fon-

tosabb az, hogy 56 forradalmát „a nép csinálta. – Nem bizonyos csoportok, amelyek a népet mozgósították – hanem a népet kitevő emberi atomok.”

E kézirat keletkezéstörténetéhez tartozik, hogy a *Kádár-kormány* című fejezetét Németh László újraírta. (A könyvbe ez a fejezet nem a kivett rész helyére, hanem külön írásként került.) Az újraírás oka világos: a folyamatok megítélésében már néhány hetes távlat is más képet kínált – ezért az író úgy gondolhatta, hogy az első megfogalmazást az események megcáfolták. Megkockáztatható az a feltételezés is, hogy ugyanezért hiányoznak a tanulmány tervében szereplő további fejezetek is (a magyar ellenállásról, a forradalom kimeneteléről, a forradalom leverése utáni szörnnyű helyzetről): vagy el sem készültek, vagy maga az író semmisítette meg őket, ahogy a másodjára is megírt fejezetet...

A Kádárról írt rész a forradalom epilógusa. Az új vezető legfőbb erényének az író azt tartotta, hogy személyében mégsem egy Gerő vagy Rákosi típusú figura került hatalomra. Kádár szerepét illetően nem kevés jóhiszeműséggel még a lehetséges áldozathozatal szándékát is fölveti azzal a megjegyzéssel, hogy „a népgyűlölet és a külhatalom követelményei közé szorult ember erkölcsi vagy fizikai összelapítása szokott” az ilyen vállalkozás következménye lenni. Kádár főbűnét abban látja, „hogy a beavatkozás s önmaga létének igazolására vállaltia kellett, hogy Magyarországon ellenforradalom volt”. Ezzel kapcsolatban Németh korábban kimondta, hogy „a magyar nemzetnek nem volt módja bebizonyítani, hogy a forradalom nem ellenforradalom. Neki sem – de a gyanúsán siető beavatkozásnak sem.”

Ez a szellemes megfogalmazás is figyelmen kívül hagyja Moszkva birodalmi logikájának érdekeit, azt, hogy nem tűrhette el érdekszférájában bármelyik ország különutas kísérletét. Ez korán, talán már az események kibontakozása előtt eldöntötte a forradalom sorsát. Magyarország helyzete egészen más volt, mint a szovjet részről kiűritett Ausztriáé vagy a kezdetektől köztes helyzetben levő Jugoszláviáé. Így a Kreml logikája szerint a birodalom hatalmi szorításából való kiengedés vállalhatatlan volt. Ebben a játszmában Kádár úgy volt tökéletesen alkalmas Moszkva érdekeinek képviselőjére, hogy közben Magyarországon sem volt egészen elfogadhatatlan: kisebb rossznak tekintették, mint a népet fölöslegesen gyöttrő Rákosit vagy rendszerének valamelyik korábbi, esetleg kevésbé gyűlölt reprezentánsát. Kádár ugyan az '56 előtti diktatúra embere volt, de új feladatában való szerepeltetése nem jelentett durva provokációt. „Egyre kínosabb operációkat vállal, de még mindig az a benyomásom, hogy ezeket a súlyos helyzetben is minél kisebb gyötréssel igyekszik végrehajtani” – írta róla Németh László. Ennek jegyében már az első pillanatokban észrevette és látta a később közhellyé vált összekacsintós (már használja is ezt a kifejezést!) politika buktatóit, a kezdetben kedveskedő, ám végkifejletében tagadhatatlan rákossista restaurációt. Végkövetkeztetése ugyanis az, hogy Kádár szereplése nyomán a Kremlnek újabb beavatkozásra már nincs szüksége: „a Rákosi-rendszer, hacsak Moszkvában valami új nem történik, restaurálódik Kádár neve alatt is – az eszközembernek, mint Nagy Imre törbecsalása mutatja, még a nevét sem kímélték. A cél, amelyre felhasználta magát, nyíltan annak a politikai helyzetnek a visszaállítása – kül- és belpolitikai tekintetben, amelyben október 23. még a reményekben sem ismétlődhet meg többet.” Vigasztalan következtetés ez, de nemcsak a magyarok, hanem a szovjet tömbbe kényszerített más országok polgárainak szempontjából is. Az a forradalom, amely Nyugat-Európa szerte felnyitotta a kommunizmusall kapcsolatos illúziókat dédelgető baloldali demokraták szemét, a már szovjet uralom alá került demokratákat kétségbe ejtette, mert szembesülniük kellett a rendszer megdönthetetlenségének tényével. A nyugatiak elfordultak a moszkvai ihletésű kommunizmustól – a geopolitikai kelet pedig arra kényszerült, hogy minden korábnál mélyebben átgondolja lehetőségeit. Mindenek előtt azt, hogy vannak-e még olyan értékek, amelyeket minden, erkölcsileg még indokolható eszközzel védelmezni kell. Kétségtelen, hogy ilyen értékek voltak – ezeknek egy jobb időre való áttentése olyan cél volt, amely megteremthette a rendszerrel való valamiféle együttélés elvi alapját. (Németh László pályaképe ennek a magatartásformának klasszikus példáját kínálja: az író sokféle ok halmazati következmé-

nyeként átvette, de mégsem fogadta el 1957-ben a Kossuth-díjat – és összegét azonnal egy hódmezővásárhelyi könyvtár fejlesztésére utalta át.)

Összefoglalójában Németh László külön fejezetet szentelt a forradalom „tükröz”-szerepének megmutatására, arra, hogy azt is elemezze, ahogyan a világ a magyarok élet-halál harcát nézte. Németh forradalomképét az jellemzi, hogy mindaz, amit ír, alapvetően a nemzet dimenziójában jelenik meg, nem sok figyelmet szentel a geopolitikai, nagyhatalmi helyzetnek. Számára a forradalom elsősorban magyar nemzeti ügy, olyasmi, ami példa lehet minden más nemzet számára. Belülről nézi, sajátjának, sajátunknak tekinti mindaddig, amíg a második, a végzetes szovjet beavatkozás végleg és tragikusan hódoltsági kérdéssé devalválja.

Attól kezdve, hogy ez minden különösebb következmény nélkül megtörténhetett, elkerülhetetlenné vált a „magyar kérdés” egyetemes összefüggésbe helyezése, ideértve a nagy nyugati demokráciák magatartásának elemzését is. Ennek a vizsgálatnak az alapja Németh László részéről természetesen nem lehetett más, mint a szellem és az erkölcs. E nézőpontból mellékes a gazdasági és katonai racionalitás kérdése: az igazság keresése az idealisták privilégiuma. Meglehet, egy alig tízmillióس nemzet harcának globális súlya jelentéktelen. Ezzel Németh László lelke mélyén mindig is tisztában volt. De azt gondolta, hogy az igazságnak nem a fizikai, hanem a metafizikai súlya számít („a kisebbség joga az élethez az, hogy különb” – írta korábban), így a magyarok ügye a nagyvilág ügye is kell legyen. Amit látott, az általános pesszimizmusát újjólag messzemenően igazolta. Keserves lecke volt ez is neki, aki történelemmel, társadalommal, közélettel erkölcsi alapon foglalkozott (aminél, pesszimizmus ide vagy oda, szélsőségesebb optimizmus aligha képzelhető el). Egy erkölcsi fenomén szembesült azzal, hogy a hatalmi politikában nem jut hely a moralitásnak. Őt sem érte kisebb lelki-szellemi csapás, mint amit a hasonlóan az erkölcsi alapján álló, de ettől eltekintve következetesen racionalista Bibó Istvánnak is sorozatosan el kellett viselnie. Bibó azt nem tudta sohasem elfogadni, hogy a (nagy)hatalmi logika rendre felülírja nemcsak a köznapi és ideális értelemben vett erkölcs, hanem a hosszú távú racionalitás (ami az erkölcs végső alapja) szempontjait is.

Németh határozottan leszögezi, hogy a forradalomban a Nyugatnak nem volt érdemi szerepe: „a magyar fölkelés elemi jelenség volt, s nem az elmaradt nyugati segítség reményében” tört ki. (Ismeretes, hogy a Kádár-rezsim milyen eltökélt propagandával hirdette a CIA és más szervezetek ellenforradalmi aknamunkájának szerepét, hogy ezzel is elfedje azt a számára feldolgozhatatlan tény, hogy a forradalom fő erejét minden fontos pillanatban a munkásság adta...) Gondolkodóként az író úgy látta, a Nyugat politikája a magyar forradalom iránt nemcsak a „magyar ügyet”, hanem fennen hirdetett elveit is elárulta. A gazdaság ellen mindig lázadó Németh ezt a kettős árulást a jóléttel és elpuhultsággal magyarázta, és így írt: „A Nyugat, eszerint, szép példa rá, hogy a civilizációk nem egészükben hanyatlanak és pusztulnak el” – kezdi a harmincas évek nagy esszéinek hangütésével, s elsorolja, mi az, ami a Nyugatban változatlanul, esetleg a korábbiakat meghaladóan érték. De ez nem változtat alkonyán: „A Nyugat kitűnő példája a politikai elégtelenségben szenvedő civilizációnak, amelyet sokoldalú kiválósága ellenére is politikai ösztöneinek a hanyatlása kísér. [...] Ez a magyarázata annak, hogy életének egyetlen nagy feladatát sem tudta kielégítően megoldani – sem a kapitalista rend morális mérgének a felszámolását, sem a bolsevista kihívás reformokkal való elhárítását, sem a gyarmati kérdés békés likvidálását, a nyugati jólét megosztását a világgal. A népek növekvő jóléte s a politikusok tehetetlensége közt így egy circulus vitiosus támadt: a politikus a nem mozgósított jólét híján ballaszttá vált – s a népek hájasodása a megmaradt politikai kezdeményező kedv visszafogójává. Egy ilyen civilizációnak mi más reflexe lehet egy más nép szabadságharcával szemben, mint hogy: jaj, csak a mi gondjaink ki ne derüljenek.”

A magyarság forradalmának magára hagyása a Nyugat szégyene. Ezt mutatta '56 tükre, amelyen a sok meggyőzően racionális magyarázat ellenére az eltelt évtizedek keveset változtattak. Németh László ítélete egyenesen lesújtó: „Még ijeszetőbben hatott – reám legalább –

az angolok és franciák egyiptomi kalandja. Azóta három év telt el, s ma sem tudom megállapítani: ennek az átlátszó manővernek az ostobasága vagy az aljassága volt-e nagyobb. Ők nyilván azt gondolták: addig kell a maguk gyarmati ügyét megvédeniük, amíg az oroszok velünk vannak elfoglalva, csendes ajánlat is lappanghatott benne: mi Szuelt, ti a magyarokat. Ezzel nemcsak azt a cinizmust leplezték le, amely rádióik uszítása mögött ült – de példájukkal menlevelet is adtak a magyar felkelés eltiprására.”

Németh László ennyiből is megtudhatta, milyen esélyekkel kezdetünk a magunk laboratóriumáért, az emberiség új útjainak kidolgozásához szükséges szabadságért. És ez a lecke már messzebbre vezet. A Szovjetunió és kommunista pártja számára nem volt fontos semmiféle demokratikus szocializmus – csak a hatalom. Ez könnyű, bár kegyetlen lecke. De az, hogy a vágyakozásban idealizált Nyugat demokráciái ebben szabad kezet adnak neki, nem törődve azzal, hogy ez a kéz véres – nos, ez még keserevőbb fölismerés. Éppen elegendő a kétségbeeséshez –, ami ellen csak egyet lehet tenni: feleleveníteni a hódoltsági sorsra kárhozottak évszázados túlélési technikáit.

Ezt a feladatot, a személyes erkölcs fölé helyezett közösségi küldetésstudat jegyében vállalta Németh László is. (Töprengéseinek természetére következtethetünk abból a csak saját vívódásaival indokolható empátiából, amellyel az erre sem intellektuális, sem erkölcsi szempontból nem méltó Kádár „behódolását” próbálta értelmezni.) Döntését ismerjük: ez vezette sok lemondással járó kompromisszumai felé. Teljes programja hirdetéséről lemondva mindent elmondott, ami az adott körülmények között elmondható volt. Ennyi reménye maradt a reménytelenség idején. Számára '56 forradalma a *Galileivel* kezdődött, azzal is fejeződött be. Abban olvashatunk arról, hogy a fogóba szorított ember kötelessége önmagához az, „hogy kiszabaduljon, akármilyen áron”. Aki pedig a fogót szorítja, „igyekezzék kis árat szabni, hogy a neheztelés is kicsiny legyen”. És olvashatjuk azt is, hogy „ha vérig keserítik, a féregnek is foga nő”. A konszolidálódó Kádár-rendszer tudatosan kis árat szabott. Galilei tudta, hogy a Föld akkor is mozog, ha ő, meggyőződése ellenére, megesküszik arra, hogy mozdulatlan. Egy nemzet akkor is emelkedhet, ha a rendszer vissza akarja nyomni. 1956 ezt a tételt az erkölcs területén igazolta. Ezt a hitet nem vehette el semmi Németh Lászlótól, akinek a hatvanas-hetvenes években több rejtekező tanítványa támadt, mint akkor, amikor mozgalmat szervezett. Hitt abban, hogy „hívei”, éppen a *Galilei* jegyében, az elmondottakhoz hozzáértik azt is, amit nem mondhatott el. Ez a hit kellett ahhoz, hogy elviselje a maga kompromisszumát, és ne roppanjon össze az emiatt kapott, máig kísértő, alantás támadások terhe alatt. Amiket olyanoktól kellett elszenvednie (műve ma is sínyli ezt), akik számára a nemzeti közösség csendes és rejtekező emelkedéséért való igyekezet erkölcsi háttere átélhetetlen maradt, és akik a maguk teljes, és személyes érdekek mozgatta meghódolását az ő kiegyezésének mocskolásával kívánták leplezni vagy éppen igazolni. De ennek a történetnek már semmi köze a forradalomhoz.

GRÓH GÁSPÁR (1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* című folyóirat rovatvezetője. Utóbbi kötete: *A következők országai* (Gáspár G. János közéleti kritikái) (2011).